

De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575—18 18)

door

E. PELINCK

Wanneer we hier de aandacht vragen voor de functionarissen, die in vroeger tijden te Leiden verbonden waren aan datgene wat we tegenwoordig de dienst der gemeente-, openbare of publieke werken noemen, dan doen we dit niet om publicaties van **anderen**¹ te verbeteren, maar vooral om een overzicht te geven van de ontwikkeling van de onderlinge taakverdeling van deze elkaar opvolgende leden van de vroedschap, ambtenaren en werklieden.

De ontwikkeling van deze dienst is behalve vanwege hetgeen in de loop der eeuwen van stadsweg werd gebouwd, uit de daarmee samenhangende besluiten en rekeningen en uit de namen van het daarmee gemoeide personeel ook enigermate te volgen door middel van de plaatsen, waar deze dienst was gevestigd.

De plaatsen van *vestiging* en de werklui

De vestiging werd niet alleen bepaald door de werkplaats en somtijds de woning van de timmerman, metselaar of steenhouwer, maar ook door de opslag van het materiaal en de werktuigen en gereedschappen en we mogen wel aannemen, dat de naam Steenschuur verband houdt met het opslaan van steen op een overigens niet met zekerheid vast te stellen plaats tussen Hogewoerd en Kloksteeg, want de benaming Steenschuur strekte zich eertijds verder uit dan thans.

In 1553 kocht de stad van de Commanderie ter plaatse van Rapenburg 114 een erf met huis genaamd De Ark en wel om daar de stadstimmerwerf te vestigen*. In 1577 brengt de timmerman Thonis Cornelisz. aldaar hout en in 1578 woont de stadsstenhouwer Claes Cornelisz. op deze plaats³. De stad verkocht de Ark weer in 1604.

De naam Houtstraat herinnert er aan, dat aldaar tussen Gravensteen en Rapenburg, het stadshout werd bewaard. In 1603 kocht men een huis aan het Rapenburg als toegangs. Daar kwamen werk- en zaaghuis en de houttuin. Maar spoedig werd gebruik gemaakt van de stadsvergroting tussen Galgewater en Morsstraat om de stadstimmerwerf daar te vestigen. In

1612 werd daar de woning van de stadstimmerman gebouwd met iets naar achteren de werkplaatsen en magazijnen, die in 1650 zouden worden uitgebreid.

De stadsmetselaar en -steenhouwer werden even voorbij de timmerwerf gehuisvest, tegen de Binnenvestgracht, daar waar in 1823 de **Morspoortkazerne** werd gebouwd. Voor aan het Galgewater (door een poort van de binnenplaats van de timmerwerf gescheiden) op de hoek van de Binnenvestgracht stond de woning van de metselaar met er achter mogelijk de woning van de knecht. Daarachter zowel toegankelijk van de Binnenvestgracht als van de binnenplaats stond de woning van de steenhouwer. Beide woningen hadden een eigen, door een schutting van de binnenplaats gescheiden bleek. Het moet daar een wereldje op zichzelf zijn geweest. De werkplaats van de steenhouwer dateerde van 1616, zodat men in vier jaar de concentratie verzevenlijkt had. Blijkens een tekening van 1780 moet de gevel van de woning van de metselaar minstens zo belangrijk zijn geweest als die van de timmermans. Tenslotte was hier ook een smidse gevestigd.

De stadsslottenmaker, -leidekker, -glazenmaker, -straatmaker en schoonmaker van de artillerie hadden geen stadswoning en mochten zoals de drie eerstgenoemden, in ieder geval aanvankelijk, ook voor eigen rekening werken.

De Tresorier extraordinaris tot 1638

Voor het toezicht op de gang van zaken en zeker voor de geldelijke administratie stond boven deze „stadswerklui” de tresorier extraordinaris. In de middeleeuwen zullen de burgemeesters (oorspronkelijk poortmeesters) zich persoonlijk veel meer met deze zaken hebben beziggehouden, maar toen de stad en daarmee de stadswerken in omvang toenamen, is dit veranderd. **Orlers**⁷ vertelt ons, dat dit toezicht aan de poortmeesters was opgedragen, die tegelijk vestmeesters waren en dat dit ambt (het waren er tot de benoeming van Van Merwen tot tresorier extraordinaris twee) in dat van tresorier extraordinaris overging⁸. Evenals de ordinaris was de **extraordinaris** een voor zijn diensten betaald lid van de vroedschap.

Als men de namen van de extraordinarissen bij **Orlers**⁹ ziet, zou men zeggen dat het gewone notabele, tot de vroedschap behorende burgers zijn. Maar er is er een, die er uitspringt door de omvang, welke hij aan zijn functie wist te geven, namelijk Mr. Symon **Fransz.** van Merwen (ca 1548-1610)¹⁰ en deze man krijgt nog meer **relief**, wanneer we weten, dat hij van beroep landmeter was en voorts de zoon van de stadsorganist Frans **Jacobsz.** en dat hij in 1577 huwde met Maria van Aecken, dochter van de bekende oudheidminnaar en verzamelaar Cornelis **Claesz.** van Aecken, van huisuit goudsmid en later waard in De **Wissel**¹¹. Voorts kreeg hij in 1600, naast Mr. Ludolph van **Ceulen** zelfs een leeropdracht als lector in de wiskunde en duitse mathematique¹². Vele van zijn kaarten zijn bewaard. We hebben

hier iemand uit het regentenmilieu voor ons met een intellectuele inslag, geheel passend in het Leidse leven aan het einde van de 16de eeuw. Na in 1577 als een der beide vestmeesters te zijn opgetreden, wordt hij in 1582 benoemd tot enig tesorier **extraordinaris**¹³.

Waarom van Merwen in november 1593 niet opnieuw werd benoemd, is niet duidelijk. Op 10 november van het voorafgaande jaar is er kennelijk een kwestie geweest over het honorarium van de tesoriers, zowel de **ordinaris** als de **extraordinaris**. Voor Van Merwen werd een overzicht van zijn inkomsten overgelegd en voor beiden werd het honorarium op f.800,- **gesteld**¹⁴.

In zijn plaats werd voor het jaar 1594 benoemd Andries Jacobs¹⁵, waardijn en derhalve verbonden met de textielnijverheid, en in 1605 Gerard Lenaerts, die tot zijn dood in 1630, 25 jaar in functie bleef. Behalve dat hij ook enige malen burgemeester was, konden we niet veel over hem **vinden**¹⁶.

Alvorens over te gaan tot de tesorier **extraordinaris** Jan Jacobsz. van Banchem, die zoals we zullen zien in 1630 van stadsmestertimmerman tot tesorier **extraordinaris** werd benoemd en tot 1638 in functie bleef, willen we trachten eerst een overzicht te geven van de voornaamste **stadswerklui**.

De stadswerklui tot 1640

Hoewel er waarschijnlijk vóór dien gelijke functionarissen zijn geweest, geeft eerst het Dienstboek **B**¹⁷ na 1590 een geregeld overzicht. Op 1 januari van dat jaar doen o.m. Jacob Dircsz. den Dubbelden, stadsmetselaar, en Pieter Anthonisz., stadstimmerman, hun eed. Zij zullen alle andere werken „postponeren en terugstellen” voor het stadswerk en zij zullen deugdelijk materiaal toepassen en wanneer er ondeugdelijk materiaal geleverd wordt, dan zullen zij dit terstond melden aan de gecommiteerde tot den opzichte van de **stadsgetimmerten**.

We kennen ook het *tableau de la troupe uit 1593* door een overigens niet uitgevoerd plan voor de nieuwe stadhuisgevel, dat wordt overgelegd door Andries Jacobsz. (tesorier **extraordinaris**) Pieter Thonis (stadstimmerman), Jacob Dircsz. {den Dubbelden} (stadsmetselaar) en Claes Cornelisz. (stadssteenhouwer)¹⁸.

De timmerlieden

Hoewel de stadsmetselaar aanvankelijk bovenaan staat, zullen we ons eerst bezig houden met de timmerlieden, die overigens later ook steeds als eersten worden genoemd. In hoeverre de metselaar ten aanzien van het ontwerpen van de architectuur in sommige perioden een belangrijker rol speelt dan de timmerman, is niet altijd uit te maken.

In 1578 besluit het gerecht de stadstimmerman Anthonis Cornelisz. 13 stuivers en zijn knecht 10 st. per dag te **betalen**¹⁹. De volgende timmerman,

Pieter Anthonisz., mogelijk een zoon van zijn voorganger, heeft zoals Ter Kuile reeds heeft meegedeeld, in 1588 de bekroning voor de Raamtoren, die later de **Saaihal**, thans Lodewijkskapel, zou sieren, **gemaakt**²⁰. Zijn loon bedroeg 18 st. per dag en zijn zoontje verdiende 3 st.21. Hij was acht jaar in **stadsdienst**²². Dan volgt in 1594 Joris Andriest. en na diens overlijden wordt op 5 augustus 1599 Jacob Quirijsz. van Banchem benoemd. Ook deze was maar kort in dienst, want hij sterft nog vóór 4 januari 1604²⁴.

Jacob van Banchem is niet zo zeer bekend als timmerman als wel in zijn kwaliteit van gezworen **landmeter**²⁵, waaraan we een aantal kaarten met bijzonder aantrekkelijke topografische gezichten hebben te **danken**²⁶). Hij was een iets jongere tijdgenoot van de tesorier extraordinaris Van **Merwen**²⁷). Of we de Latijnse school aan Van Banchem of aan de metselaar Den **Dubelden** kunnen toeschrijven, valt nog te bezien. We zullen zo aanstonds zijn zoon Jan Jacobs van Banchem ontmoeten, eerst als **stadsmeestertimmerman** en daarna als tesorier extraordinaris. Terloops tekenen wij aan, dat de oudste zoon van Jacob van Banchem, Quirijn, schilder te Avignon **was**²⁸).

Het dienstboek C vermeldt op fol. 32 in margine de namen van de werklieden voor het jaar 1601, waaronder Cornelis Egberts, die op 5 januari de eed doet als stadstimmerman, ook maar weer voor een luttel aantal jaren, want reeds in 1604 overlijdt ook hij.

Uit vijf met name genoemde sollicitanten, **allen** meestertimmerluiden, wordt Jan Ottenz van Zeyst, mogelijk een broer van de pensionaris Nicolaas van Zeyst (1563-1617), benoemd en op 17 oktober besluit men, dat hij de woning aan het werkhuis (dus het nieuwe bij het Gerecht) zal bewonen, mits een redelijke huur betalend en mits een regeling met de weduwe van zijn voorganger wordt **getroffen**²⁹). Onder zijn beheer werd de stadswerf naar het **Galgewater** overgebracht.

Hij blijkt echter op 3 december 1619 zijn post te hebben „**verlaten**” en op 7 januari 1620 wordt Jan Jacobs van Banchem, de zoon van de in 1600 overleden Jacob Quirijs van Banchem, benoemd, ongeveer 39 jaar oud³⁰). Hij moet een man van aanzien zijn geweest. Zo was hij kapitein van de schutterij en als zodanig kennen wij zijn **portret** op een der schuttersstukken van Joris van Schooten uit 1626. Voorts was hij van 1634 tot 1638 **schepen**³¹). Maar het merkwaardigste voor de ontwikkeling bij de „dienst” was, dat de stadsmeestertimmerman in 1630 tot tesorier extraordinaris werd benoemd, ook wel onder de titel van fabriek.

Nu we weten, dat deze tesorier extraordinaris van oorsprong timmerman was en zeker de architectura zal hebben geleerd, zijn wij geneigd, in tegenstelling tot Ter **Kuile**³², het ontwerp voor de nieuwe Rijnsburgerpoort (1630/2) hem wel degelijk toe te schrijven. De stadsmeestermetselaar Hendrik **Cornelisz. van Bilderbeek** (zie hieronder), die het werk had aangenomen, is toch zeker niet de ontwerper geweest, want anders zouden de kolommen van

Bentheimer steen (waar hij juist bezwaar tegen had!) zeer zeker niet in het bestek zijn opgenomen. Het heeft mogelijk juist ontbroken aan het nodige overleg tussen de aanzienlijke **tresorier-extraordinaris-fabriek-timmerman** enerzijds en de toch zeker ook niet onbelangrijke metselaar anderzijds.

Behalve deze poort werd tijdens zijn bewind (en mogelijk ook door hem) het volgende gebouwd: Wijziging bordes raadhuis (1632), vergroting westzijde raadhuis, wijziging vroedschapskamer (1635)³³ en het begin van de Marepoort aan het noord-west einde van de Korte Mare (1631), vernieuwing Hogewoerdspoort (1635)³⁴.

Van Banchem overleed 13 april 1638³⁵ en werd vier dagen later in de Hooglandsekerk begraven.

Na zijn benoeming tot extraordinaris was Van Banchem in zijn functie van stadstimmerman opgevolgd door Cornelis Claesz. van Noort³⁶. Deze mag wel zijn particuliere winkel aanhouden, maar met niet meer dan vier knechten. Hij blijft tot 1647 in dienst. Maar we zullen zien, dat hij, evenals onder van Banchem, in de persoon van Arend van 's Gravesande de fabriek boven zich had³⁷.

De metselaars

De hiervoor reeds vermelde metselaar Jacob Dirsz. den Dubbelden komen we in 1578 tegen als bouwer van de nieuwe St. Anthonisbrug over het **Rapenburg**, aan het einde van de Breestraat³⁸. Het volledig doorwerken van de bijlage van de verloren gegane rekeningen zou wellicht nog meer over zijn werkzaamheden aan het licht kunnen brengen.

In 1603 wordt hij opgevolgd door Hendrik Cornelisz. van **Bilderbeek**³⁹, een figuur die 37 jaar, tot zijn dood in 1640⁴⁰ de stad diende. Ter **Kuile**⁴¹ schrijft hem **waarschijnlijk** wel terecht toe het meest rechtse verlengstuk met acht vensters van de stadhuisgevel met het poortje van 1604, alsmede de woning van de stadstimmerman en we kunnen daar met vrij grote zekerheid ook zijn eigen woning en die van de stadssteenhouwer in diezelfde groep van gebouwen (1616) aan toe voegen. Hij is vooral bekend als de man, die met zijn broer Willem Cornelisz. van Bilderbeek zoveel in de nieuwe uitleg van 1610 als grote bouwondernemers voor zich zelf heeft gebouwd, waaronder ook beider eigen woning aan de Oude **Singel**⁴². Maar ook buiten Leiden was hij werkzaam, want in 1633 en 1634 trad hij met zijn schoonzoon, de steenhouwer Pieter Pietersz. de Neyn, waarover hieronder meer, als aannemer op voor een deel van het huis Nieuwburg te Rijswijk en voor **Honselaarsdijk**⁴³. Deze werkzaamheid vindt haar verklaring in het feit, dat zijn zoon Pieter van Bilderbeek, die als landmeter wordt vermeld, bij deze bouwondernemingen van Frederik Hendrik als adviserend architect betrokken was.

Herhaaldelijk vraagt Van Bilderbeek in de loop der jaren verhoging van

tractement. Hieruit blijkt onder meer, dat hij in 1608 extra beloofd werd voor hetgeen hij gedaan heeft en zal doen in „het maken, trecken en teyckenen van gronden, patronen en gelijcke wercken weesende een gedeelte van de conste van de landmetinge”.⁴⁴ In 1638 kreeg hij f. 300.- extra, omdat de toenmalige tesorier extraordinaris Van Banchem was overleden en hij de nieuwe fabriek Van ‘s Gravesande moest assisteren⁴⁵. Voorts heeft hij van 16 april 1638 tot 28 juli 1639 in plaats van Van Banchem de rekeningen bijgehouden⁴⁶. Kennelijk heeft de 66-jarige stadsmeestermetselaar de leiding waargenomen. Men wilde echter een jongere kracht, tevens timmerman. Op 16 juni overweegt men, dat Van Bilderbeek 36 jaar in dienst is en dat zijn verdiensten en winst over de laatste 36 jaar niet hoger zijn geworden, dat de dienst verzwaard is, ook na de dood van Van Banchem (hetgeen bij de komst van de nieuwe fabriek niet beter is geworden) en zo wordt de uitkering van f.100.- per jaar voor drie jaar gecontinueerd. Drie maanden later (24 september) krijgt Pieter Jansz. van Noort, omdat Van Bilderbeek het met vele andere werk (o.m. de Lakenhal!) niet af kan, zijn instructie als ondermeestermetselaar⁴⁷. Zoals we reeds zagen overleed Van Bilderbeek in december 1640. Hij werd 17 december in de Pieterskerk begraven.

De steenhouwers

Ook hier verschaft, naast dienstboek en woonplaats, de beloning de meeste gegevens omtrent deze functionarissen. In 1578 ontmoetten we reeds mr. Claes Cornelisz de steenhouwer, als bewoner van De Ark. In 1592 wordt zijn salaris verhoogd op 20 st. per dag en evenzo voor zijn zoon op 10 st.⁴⁸ Hij overlijdt in 1611, waarna zijn zoon Harm Claest. hem als waarnemer opvolgt⁴⁹, doch deze overlijdt spoedig, waarna zijn plaats op 27 november 1614 wordt ingenomen door zijn broer Willem Claesz. van Es⁵⁰, die op 6 september 1613 gehuwd was met Neeltje Hendriks, de dochter van de stadsmeestermetselaar Van Bilderbeek⁵¹. Ook diens benoeming is niet voor vast, want op 7 november 1615 wordt hij weer voor een jaar benoemd. Hij mag voor niemand anders werken⁵². Wat wij thans als silicose kennen, is toenmaals blijkbaar ook funest voor de steenhouwers geweest, want niet alleen sterft hij reeds omstreeks 1616 (het jaar waarin de nieuwe werkplaats gereed kwam!), maar ook zijn opvolger Hendrik Jeroens overlijdt al in 1617, waarna op 21 september wordt benoemd Jan Claesz. Romboutss. In 1619 is de post vacant.

Pieter Pietersz de Neyn wordt eindelijk op 30 juni 1620 in plaats van de overleden steenhouwer, wiens werk hij reeds bij provisie had waargenomen, benoemd. Daar er van stadsweg zo weinig gebouwd wordt, alleen op daggeld⁵⁴. De Neyn is ook bekend als landschapschilder, tijd- en richtinggenoot van Jan van Goyen. Af en toe is hij ook non-actief, zoals in 1625⁵⁵, maar in 1632 komt hij weer in functie⁵⁶. Op 21 september 1627 was hij inmiddels gehuwd met Neeltje Hendriksdr. van Bilderbeek, weduwe van een zijner voorgangers, Willem Claesz. van Es⁵⁷. In 1633 en 1634 nam hij, zoals we zagen,

met zijn schoonvader een deel van het hardsteenwerk voor het huis **Nieuwburg** en Honselaersdijk aan. Hoewel De Neyn reeds 16 maart 1639 was overleden (wonend op het Steenshuur) stond hij voor 1640 nog te boek als stadssteenhouwer. Op 27 december heeft zijn zoon, die mogelijk als opvolger in aanmerking kwam, „die van de gerechte **bedankt**”⁵⁸ en op 1 januari 1641 wordt Cornelis Gijbsbrechts van Duynen **benoemd**⁵⁹.

De tijd na 1638

Arent van 's Gravesande fabriek

Na het overlijden van de **tresorier** extraordinaris Jan Jacobsz. van Banchem spreekt de vroedschap op 14 mei 1638 de wens uit, weer „**een eerlijck, bequaem ende** dyenstich persoon” in zijn plaats te benoemen en men overweegt Mr. Adriaen van Iselendoorn (in **marginē**: Adriaen Arents van 's Gravesande) als zodanig aan te wijzen. Indien hij te Leiden geboren is, zal hij ook **tresorier** extraordinaris worden. Twee dagen later blijken de Leidse gedeputeerden ter staten van Holland, die toch geregeld in den Haag kwamen, geïnfomeerd te hebben naar de „**opsyender** van de **wercken** van 's-Gravenhage”. Deze is echter niet te Leiden geboren en zal derhalve alleen als „**fabriek**” worden aangenomen „**en** verder nyet”. Hij zal ook worden belast met de inkoop van hout „**met order**” en ten overstaan van twee leden van het gerecht. Op 21 mei wordt zijn instructie reeds opgesteld⁶⁰. Hij mag niet voor anderen timmeren, maar wel ordonneren van werk, model en bestekken, derhalve mag hij optreden als architect.

Belangrijk is, dat de functie van **tresorier** extraordinaris werd omgezet in die van fabriek en dat deze ook met de financiële administratie (die later juist zou worden aangegrepen om hem te ontslaan) werd belast. Men heeft blijkbaar goede ervaring met de wijze, waarop Van Banchem zijn post heeft bekleed en men omzeilde het bezwaar, dat zijn opvolger geen geboren Leidenaar was door hem aan te stellen als fabriek, evenwel voor een periode van vijf jaar⁶¹.

Omtrent zijn werkzaamheden re Leiden volstaan wij met te verwijzen naar het voornaamste: Lakenhal, **Marekerk** (waarbij het stadsbestuur in **augustus/november** 1639 de adviezen van Jacob van Campen **inwon**⁶², Korenbrug, bekroning Blauwpoort, Noordpoort van de Doelen en waarschijnlijk ook het Brouchovenhofje, benevens in Den Haag het Leidse **herenlogement**⁶³. Waarschijnlijk was zijn laatste werk de 1655 gedateerde zuidgevel van het Gerecht aan het **Pieterskerkhof**⁶⁴. Ook had de fabriek deel aan de stadsuitbreiding van 1644 (de Voorstad bij de Haven), zoals uit zijn verzoek om salarisverhoging van 7 november 1647 blijkt⁶⁵. Toch zal de landmeter, evenals in 1611 wel de belangrijkste figuur zijn geweest, hetzij Jan Pietersz. Dou, hetzij Joris Gerstencorens.

Van de drie of vier bouwmeesters, die in een meer of mindere mate heb-

ben bijgedragen tot het Leidse stadsbeeld, voor zover het betreft de openbare gebouwen van de 17de eeuw, was hij de eerste. Hij diende de stad 15 jaar. Omtrent zijn ontslag op 13 januari 1655, onverschillig of het nu vanwege zijn levenswandel of vanwege zijn gebrekkige administratie was, verwijzen wij naar **Ozinga**⁶⁷. Mogelijk waren er reeds eerder strubbelingen. Er is namelijk een concept-instructie bewaard van 9 januari 1652, welke is opgesteld op grond van een vroedschapsbesluit van 10 november 1651, waarbij 's Gravesandes benoeming werd verlengd. De grote uitvoerigheid en de vele aanvullingen wijzen wel op zekere tegenstellingen, maar in geen der bewaarde notulen of registers is hier verder iets over te vinden⁶⁸.

Op 19 juli 1655 werd Harm **Jansz. Schuyt** tot tesorier extraordinaris benoemd en deze functie wordt voortaan gemeenlijk voor een periode van twee jaar door een lid van de vroedschap bekleed.

De stadswerklui tijdens Van 's Gravesande

Eind 1640 staan onder de fabriek de volgende werklui⁷⁰: De timmerman **Cornelis** Claesz. van Noort, die we reeds kennen. Hij overleed ca. 1647. De ondermeestertimmerman **Cornelis Huybertsz. van Duyvenvlucht**⁷¹ volgde op. Diens zoon, **Huybert Cornelisz. van Duyvenvlucht**, aannemer van beroep, ontwierp, zoals **Terwen**⁷² op boeiende wijze uiteen heeft gezet, het portaal van de **Marekerk** (1657), evenals het Pesthuis (ca. 1658).

De metselaar **Hendrik Cornelisz. van Bilderbeek** overleed in 1640, maar de ondermeestermetselaar **Pieter Jansz. van Noort** werd pas in 1643 tot stadsmeestermetselaar benoemd⁷³. Hij zou tot zijn dood in 1670 de stad dienen.

De steenhouwer **De Neyn** werd in 1641 opgevolgd door **Cornelis Gijsbrechtsz. van Duynen**. Deze kreeg in 1652 ontslag wegens **dronkenschap**⁷⁴.

Interregnum (Pieter Post)

Hoewel men het in een aantal gevallen met de stadstimmerman **Cornelis Huybertsz. van Duyvenvlucht** en diens zoon **Huybert** stelde, werd ook beroep op de bouwmeester **Pieter Post** gedaan. Niemand minder dan **Constantijn Huygens** deed reeds op 29 januari 1655, dus kort na Van 's Gravesandes ontslag, pogingen om **Post** in diens plaats benoemd te krijgen⁷⁵. Sinds 1645 trad **Post** al op als vaste architect van het hoogheemraadschap Rijnland. Zo moet hij ook tussen 1657 en 1671 de inwendige vernieuwing van het gemeenlandshuis aan de Breestraat tot stand hebben gebracht⁷⁶ en aldus zal het gekomen zijn, dat hij in 1657 de waag en de boterhal ontwierp⁷⁷. Overigens maakte **Van der Helm** kort vóór **Post** hier ook reeds tekeningen voor⁷⁸.

Wordt er dan in de eerstvolgende jaren niet veel gebouwd, de stadsuitbreiding van 1659, oostelijk van de Herengracht, is een zeer veel omvattende onderneming⁷⁹, eerst met het slopen van de oude muren en poorten, daarna het bouwen vande nieuwe versterkingen en het verkavelen van de nieuwe

huizenblokken. Het gewone werk zal door het vaste stadspersoneel zijn verricht.

Willem van der Helm

Op 12 januari 1662⁸⁰ verklaart Van Duyvenvlucht in hoge ouderdom te zijn en dat hij gehoord heeft, dat Willem van der Helm in de stadswinkel (dus naast zijn woning!) werkt. Hoewel hij zijn eed niet gedaan heeft, wil hij dit alsnog doen en tevens vrij blijven wonen. Men besluit echter, dat hij moet verhuizen en f. 6,- per week zal genieten. Op dezelfde dag wordt de zeer uitvoerige instructie van Van der Helm (die reeds eerder als rooimeester optrad) als stadsmeestertimmerman opgesteld: Vrij wonen, waar nu Van Duyvenvlucht woont, f. 10,- en 16 st. per week, hetgeen overeenkomt met het salaris van Van Duyvenvlucht; bovendien nog f. 100,- voor extraordinaris diensten en f. 280,- voor alle **tekeningen**⁸¹. Bijna twee jaar later reclameert Van der Helm, dat hem totaal f. 2000,- was toegezegd, maar dat hij daar niet aan toe komt. Hierop wordt de post tekeningen en modellen verhoogd van f. 280,- op f. 388 en 8 st. en in 1669 krijgt hij nog eens f. 200,- extra**.

Met deze architect wordt een uitermate vruchtbaar tijdperk op bouwkundig gebied voor Leiden ingeluid. Wij volstaan met enkele van zijn voornaamste openbare werken te noemen: Mare-, Zijl-, Mors-, Hogewoerds- en Koepoort, die tussen 1664 en 1671 gebouwd werden, een onderneming waardoor de stad als nergens anders in een tijdsverloop van zeven jaar een door één architect ontworpen serie representatieve toegangsaccenten verkreeg, die onderling toch weer gevarieerd waren. Voorts de vierschaar van het Gravesteen, de gevel van de burgemeesterskamer, stadsmagazijn (artillerie), en academiетoren. Hij overleed in augustus 1675.

De timmerlieden van 1675 tot 1728, waaronder Jacob Roman

Na de dood van Van der Helm wordt op 21 augustus 1675 Anthonie van Breedvelt tot zijn opvolger benoemd. Deze verklaart van zijn 9de of 10de jaar tot nu, zijn 40ste jaar, naarstig geleerd te hebben in het handwerk der timmerlieden en schrijnwerker+. Hij overlijdt echter vrij spoedig, waarna op 8 april 1681 in zijn plaats wordt benoemd Jacob Pietersz. Roman (1640-1716), een bouwmeester van geen gering belang, zij het dan dat hij te Leiden, waar men van stadswegen wellicht was „uitgebouwd” niet zo heel veel bouwde behalve dan het hof Meermansburg (1680/1), de vernieuwing van de schepenkamer (1687), de Herenpoort (1682) en de fontein op de Vismarkt (1693)⁸⁵. Buiten Leiden heeft hij heel wat meer kunnen doen, namelijk als bouwmeester van de stadhouder-koning. Toen hij als zodanig benoemd was, stelde Leiden hem in 1689 aan als honorair architect tegen een jaarlijkse beloning van f. 250,-, kennelijk als **adviseur**⁸⁶.

De meesterknecht van de stadstimmerwinkel, Anthony Pannekoek werd voor het jaar 1690 tot meestertimmerman benoemd en na diens dood in 1695 Leendert de Wind.

In 1699 wenste men toch weer een „chef” met de titel van stadsmeesterbaas in de persoon van Jan Bastiaensz. Loopwijck, die tussen de trespriester-extraordinaris en de stadsmeestertimmerman staat⁸⁷. In 1704, hetzelfde jaar, waarin het honorarium van Roman ophoudt, is de functie van stadsmeesterbaas vacant.

De Wind wordt opgevolgd door Mozes Gyben (21.8.1721) en deze weer door Pieter van Drongen (1.4.1728).

De metselaars *na* 1670

Alvorens met de timmerlieden door te gaan, maken we hier eerst melding van de opvolgers van de stadsmeestermetselaar Pieter Jansz. van Noort, namelijk Gerryt Hermen van Aerdenstof (1670), Jan Petry (1678) en Hendrik van Slingeland (1715)⁸⁸.

De laatste vraagt wegens zijn zwakte in 1741 pensioen, dat hem wordt toegekend, namelijk f. 5.- per week, overigens ten koste van zijn opvolger, Jacob van Werven, die slechts f. 7.- zal verdienen en na de dood van Van Slingeland f. 12⁸⁹.

Van Werven (1696-1778) kennen we als de ontwerper van het huis van Mr. Theodoor Snakenburg aan het Steenschuur op de hoek van de Nieuwsteeg, een forse regencegevel geaccentueerd door een middenpartij met zuilen en sphynxen. (1738/9)⁹⁰. Mogelijk is de gevel van Rapenburg 33 ook door hem ontworpen⁹¹. Voorts kennen wij zijn tekeningen voor verschillende gebouwen uit de registers van Verhuringen en Bestedingen en niet te vergeten de copie van 1744 naar de kaart van Leiden door Hans Lieftrinck⁹². Hij overleed hoogbejaard op 11 maart 1778 en werd te Leiderdorp begraven⁹³.

De timmerlieden *na* 1728

Met Pieter van Drongen (1 april 1728) hebben we ook een enigermate tastbare figuur. In de allereerste plaats door een aantal plattegronden van gebouwen, waaronder een opmeting van de stadsteenhouterij c.a., daar waar nu de Morspoortkazerne staat⁹⁴. Voorts een serie opmetingen van de rooms-katholieke kerken en instellingen en, evenals bij Van Werven (die ook de situatie der R.K.kerken bijhield) de tekeningen in Verhuringen en Bestedingen. We vermoeden, dat deze stadstimmerman de bij Driessen vermelde voorzieningen aan de gevel van het stadhuis (1735, 1737) en de nieuwe gevel van het Leidse logement in den Haag ontwierp⁹⁵. Ook zal hij gemoeid zijn geweest in de instructies van de stadswerklieden van 1732⁹⁶. In 1741 kwam Van Werven als stadsmetselaar naast hem.

In 1757 nam Van Drongen wegens ouderdom en zwakheid zijn ontslag. In zijn plaats komt dan Jan van Warendorp⁹⁷, die zich blijkens een groot aantal tekeningen in de registers van Verhuringen en Bestedingen veel heeft bezig gehouden met ophaalbruggen⁹⁸. Hij zou tot 1792 in dienst blijven⁹⁹.

Herhaaldelijk zijn er rapporten, welke kennelijk tot doel hebben. om uit te

maken of men voordeliger uit is met eigen personeel of met aanbestedingen, een en ander aan de hand van personeelsoverzichten. Zo in 1732 door Van Slingeland en Van Drongen, in 1744 en 1753 door Van Drongen en Van Werwen. In 1751 overweegt men zelfs de telkens aftredende tesorier **extraordinaris** te vervangen door een meer permanente commissie, waarvan ieder lid een bepaald onderdeel moet nagaan. Er zal geregeld vergaderd worden, maar het blijft bij het oude. Men ziet bij deze rapporten en plannen ook het gehele personeel van timmerlieden, metselaars, opperlieden, straatmakers, boomsnoeiers, puinvoerders enz. voor **zich**¹⁰⁰.

De reorganisatie van 1768. De fabriek Dirk van der Boon

Toen Van Warendorp tien jaar in dienst was, kwamen er ten aanzien van de leiding belangrijke wijzigingen tot stand. Op 28 november 1767, dus kort na de jaarlijkse bestuurswisseling, ziet de vroedschap de noodzaak in van drastische bezuinigingen en wel in het bijzonder ten aanzien van de rekening van de tesorier **extraordinaris**. Er wordt een commissie ingesteld, die op 2 mei van het volgend jaar rapport uitbrengt: de onderhoudswerken niet meer in eigen beheer, maar voor drie of vier jaar aanbesteden, zoals de landsregering en ook de universiteit dit reeds lang doen. De tesorier kan zich door zijn betrekkelijke korte ambtsperiode niet behoorlijk inwerken en dus keert men weer naar de figuur van de fabriek terug, die men uit de oude besluiten na de dood van de **extraordinaris** Van Banchem in de persoon van Arend van 's Gravesande (die naar wordt opgemerkt om privé redenen en niet vanwege zijn wanbeheer werd ontslagen!) **kende**¹⁰¹. De vele posten onder de fabriek moeten uitsterven.

Het is aardig te zien, hoe een geschikte kandidaat werd gevonden door het regelde contact ter statenvergadering in Den Haag tussen de Leidse pensionaris David van Royen en zijn Delftse collega Pieter van Bleiswijk, evenals destijds bij de benoeming van Arend van 's Gravesande. Aanbevolen werd de 23-jarige **Dirk** van der Boon, leerling van de „**Kunsten-** en Kweekschool“, de Fundatie van de vrijvrouw van Renswoude, te Delft onder leiding van Johannes van der **Wall**, inspecteur van fabricage te Delft, wiens collega Van der Boon dus zou worden¹⁰². Het *was* deze Van der Wall, die het Delftse stadsbestuur tevergeefs waarschuwde tegen de luie stadswerklui, wier werkzaamheden beter bij aanbesteding verricht konden worden¹⁰³. Men had dus iemand op het oog, die zijn theoretische opleiding in een soort van school had genoten, een Delfts ingenieur avant la *lettre*. Van der Boon had aan de Grote Sluis te Gouda gewerkt en de Goudse heren wilde hem als **adjunct-fabriek** hebben. Derhalve maakte Leiden spoed en benoemde hem op 16 juli 1768, doch met het oog op de fungerende tesorier **extraordinaris** pas met ingang van november¹⁰⁴. Hij huwde zes jaar later met de dochter van de stadstimmerman, **Jannetje** van Warendorp.

Van der Boons theoretische en praktische kennis kwamen hem **waarschijn-**

lijk maar weinig te pas, want er werd onder hem vrijwel niets gebouwd.

Een nieuwigheid was de serie gedrukte **bestekken**¹⁰⁵. De enkele bewaarde tekeningen van zijn hand betreffen waterverversing (een steeds terugkerend probleem), een plattegrond van het raadhuis en een ontwerp voor de kraan, overigens uit 1761, toen hij nog niet in dienst **was**¹⁰⁶. Ook werkte hij mee aan de voorbereidingen voor de herdenkingsfeesten van de universiteit in 1775¹⁰⁷.

In 1776 kreeg hij assistentie in de persoon van Eryck van **Hern**, die enige jaren later (1779) werd opgevolgd door **Dirc 't Hart**, ook bekend als opzichter der academiegebouwen¹⁰⁸. In 1782 ontvingen Van der Boon en 't Hart weer nieuwe instructies, de laatste als **medefabriek**¹⁰⁹. Het lagere personeel sterft uit en zo zien we in 1795 alleen nog de meesterknecht Witte. Van der Boon overleed eind 1805. De metselaar Willem Uljé, zelf reeds bejaard, volgt hem in 1806 als fabriek en opziener op, het volgend jaar (dat van de kruitramp!) ook als **rooimeester**¹¹⁰.

Inmiddels had de vroedschap in 1787 naast een departement van financiën, ook een departement voor onderhoud en vernieuwing van gebouwen en werken ingesteld. Er zijn gecommiteerden, een commissie van fabricage **dus**¹¹¹.

Ter vervanging van een regeling van 1798, maakte men in 1806 een instructie voor twee fabrieken en opzieners, die nauw moesten samenwerken, al zou dan de een op het timmerwerk en de ander op het metselwerk moeten letten, welke regeling in 1808 weer werd uitgebreid, waarschijnlijk allemaal aanpassingen aan bepaalde **wensen**¹¹².

In 1816 werd Salomon van der Paauw benoemd tot stadsarchitect, een man die de stad 46 jaar zou dienen, een periode waarin hij enorm veel tot stand **bracht**¹¹³. Van oorsprong was hij landmeter, maar spoedig kwam hij bij de Waterstaat terecht. Hij is een voorbeeld van dat merkwaardige, hard werkende slag mensen, dat van alle markten, waarbij vooral de bouwkunst, thuis **is**¹¹⁴.

In 1818 werd de functie van eerste fabriek, welke tot diens dood (1810) door Uljé werd waargenomen, opgeheven. Voortaan werd Van der **Paauw** met alle werkzaamheden belast. Voor zijn positie en vooral voor zijn vaak zeer moeilijke verhouding tot de commissie van fabricage, moge verwezen worden naar Driessens **studie**¹¹⁵.

Met het vorenstaande hebben wij gepoogd een schets te geven van een der oudste diensten van het Leidse stadsbestuur, een dienst waarvan de leiding in de ene periode in sterke mate bij de regering ligt, dan weer bij de deskundige ambtenaar, een wisseling welke veelal voortkwam uit de toevallig beschikbare of benodigde personen.

Het aantrekken van Arend van 's Gravesande, van Willem van der Helm en van Jacob Roman en het adviserende karakter van de functie van de laatste na 1689 kwamen voort uit groeiende en afnemende bouwactiviteiten. De

benoeming van Van der Boon was een kwestie van reorganisatie van de dienst met het oog op bezuiniging.

Het hoofd, hetzij de tesorier extraordinaris, de fabriek, **stadsmeester**-baas, stadsarchitect of directeur had door zijn schier dagelijkse gang naar het raadhuis niet alleen de bevelen en aanwijzingen van het stadsbestuur in ontvangst te nemen, maar ook dit stadsbestuur voor te lichten en te adviseren. Dat dit bij persoonlijke tegenstellingen tot botsingen kon voeren, ligt voor de hand, evenals dat bij wederzijds begrip en vertrouwen, blijken van waardering werden gegeven, zij het dan dat loonsverhogingen steeds gevraagd werden, vragen die als een gunst telkens herhaald moesten worden.

Onder de voor het huidige geslacht minder aanzienlijk lijkende benamingen als timmerman en metselaar schuilen vaak bijzonder kundige handwerkslieden met een voortreffelijke, niet alleen op het gebied van de architectuur maar ook op dat van de landmeetkunde gerichte opleiding. Zij mochten vooral aanvankelijk buiten de dienst ook voor anderen werken; zij namen zelfs werk voor de stad aan. Hun personeel, de „**gasten**”, in het begin wellicht privé, naderhand in stadsdienst was vrij omvangrijk blijkens de instructies van 1732. Er was dan ook heel wat te onderhouden aan bruggen, beschoeiingen, straten, stadsgebouwen, geboomte enz. In de 18e eeuw werd dit van lieverlede ingekrompen.

Sommige dezer meestertimmerlieden, metselaars en knechten wisselden elkaar snel af, anderen vergrijsden in de dienst, werkend en meest ook wonend in en bij de stadswinkel, een instelling met misschien even taaietradities als een secretarie.

AANTEKENINGEN

1. G. L. Driessen, *Openbare werken der stad Leiden*, 4 dln. **stenc.** [ca. 1935]; det., *Het leven . . . van Salomon van der Paauw*, in: *Jaarboekje v. geschiedenis en oudheidkunde van Leiden e.o.* 1931, blz. 1-46; idem 1932, blz. 1-42; E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VII 1, Den Haag 1944; **dez.**, *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de serie v.h. *Bulletin van de Ned. Oudh. Bond*, VII (1938), 83-87; M. D. **Ozinga**, *De Protestantsche kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929; J. J. **Terwen**, *De ontwerp-geschiedenis van de Marekerk te Leiden*, in: *Opus Musivum*, aangeboden aan Prof. dr. M. D. Otinga op 10 november 1962, Assen 1964, blz. 231-256.— Zie voor dergelijke onderzoekingen voor Amsterdam: *Amstelodamum* (maandblad) 19 (1932) blz. 62 e.v.; Delft: G. **Morre**, in: *Bouwwereld* 1920, blz. 105; idem 1921, blz. 25; Rotterdam: H. C. Moquette, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 2de reeks, 10de jaargang (1922) blz. 99-138.— Wij vonden veel in de Leidse aanneem-, eed- en dienstboeken (Gemeentearchief Leiden: Secretarie na 1575, waarvan voorlopige inventarisnummering gevolgd).— Het volgende is ten dele een rangschikken van deze en andere gegevens, waarbij een dankbaar gebruik is gemaakt van de reeds gepubliceerde vondsten. Een volledige geschiedenis der gemeentewerken zou een algeheel doorwerken van de besluitregisters, notulen, verhuringen en bestedingen en de rekeningen vergen. Ter illustratie hebben wij slechts hier en daar

- enkele gebouwen genoemd, welke met de naam van de een of andere functionaris verbonden konden worden.
2. Archief secretarie na 1575 nr. 2595; J. J. Orlers, **Beschrijvinge** der Stadt Leyden (2de druk Leiden 1641) blz. 556; Frans van **Mieris** en **Daniel** van Alphen, Beschrijving der stad Leyden 11 (1770) blz. 405; Jaarb. v. Leiden e.o. 1925, blz. 20; id. 1958 blz. 67-72.
 3. **Bijlagen** rekening vestmeesteren, archief secretarie na 1575. nr. 4842.
 4. Op 21 januari. **Archief secr.** na 1575, nr. 2595, met plattegrond.
 5. Orlers, a.w. blz. 118; Van **Mieris**, a.w. 11, blz. 401; Vroedschapsboek 0 fol. 55 vo.- Mogelijk diende een **gevelontwerp** van 1603, in de Leidse prentverzameling van het gemeentearchief, oude nummering (LPVO) 3260, nieuwe nummering (N) voor een op dit eertijds tot het Pieter Symonsbegijnhof behorende terrein te bouwen woning. Voorts misschien plan om Brouchovenhofje hier te bouwen (Proefdruk kaart van **Blaeu**, LPVO 67 (N. 262, nr. 15). Tot 1644 aldaar de pikeurstal. Voor de situatie zie: LPVO.233, 234, 236 (N. 888, 889, 891) met o.m. plannen van Arend van 's Gravesande om daar straatje aan te leggen.
 6. LPVO 12525, 3257, 606 (N. 20663, 31710, **3007.-** Van **Mieris**, a.w., blz. 401-402; Jb. Leiden e.o. 1954. t.o. blz. 120.
 7. Orlers, a.w. blz. 659 e.v.. - Zie ook J. C. Overvoorde en J. W. Verburt, Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575 (1937) blz. 60.
 8. In 1575 stelde de tesorier ordinaris geld ter beschikking van de „thesauriers vestmeesteren”, die daar weer afzonderlijk verantwoording van moesten afleggen (**secr.** na 1575, nr. 2946, fol. 145). Het zijn er dan nog twee. Maar in 1582 figureert Mr. **Symon Fransz.** van Merwen (die in 1577 reeds als een der beide vestmeesters optrad) alleen op deze plaats en wel als tesorier extraordinaris en vestmeester (**a.v.nr.** 2953, fol. 92), maar het volgende jaar blijft hij in functie als tesorier extraordinaris zonder meer. Juist in rekeningen zijn benamingen bijzonder standvastig.
 9. A.w., blz. 667.
 10. Getuigboek 1588 fol. 141; begraven Pieterskerk 7.4.1610.
 11. Huwelijksvoorwaarden 30.10.1577 (recht. archief 76 b nr. 412 fol. 68. Zie ook Bevolking 1581 fol. 27a vo). Zie voor Van **Aecken**: Jb. v. Leiden e.o. 1933, blz. 91 e.v.; idem 1943, blz. 116-121 en 180-185.
 12. Hieraan herinnert o.m. een merkwaardig handschrift in de bibliotheek van het gemeentearchief. nieuwe numm. 19772.- Zie voorts: Orlers. a.w. blz. 188; P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit I, reg.; C. A. Siegenbeek van Heukelom-Lammen, Album **Scholasticum**, Leiden 1941, blz. 105.
 13. In 1579 werd hij ook belast met de administratie van de vronwateren (honorarium f. 150.-). In 1581 kwam daar bij de administratie van de goederen van de Regulieren te Leiderdorp (f. 600.-); 1586 bestrating en 1587 bolwerken-(secret. na 1575, nr. 4612; dit stuk zou 18 september 1597 in de vroedschapsvergadering zijn behandeld, doch aldaar is niets te vinden.- Zie ook noot 8.
 14. De ordinaris **Claes** Adriaensz. Brouwer moest „vrundelijk” en met nadruk gewezen worden op zijn verplichting dit ambt toch te aanvaarden. Vroedschapsnotulen M. fol. 218. De beëdigingen zijn niet op de gebruikelijke wijze ingevuld, maar de bijlagen van de extraordinaris vermelden Van Merwen toch wel.
 15. Geb. ca. 1538 (Aantekeningen Dozy, gem. **arch.** Leiden), begraven 9. 10. 1604, evenals zijn voorganger Van Merwen vanuit het Begijnhof. Huw. voorwaarden a fol. 14 vo; Bevolking 1581 fol. 125.
 16. Geb. 1555 (**aant. Dozy**). Dienstboek C fol. 236. Begraven Pieterskerk 5 mei 1630.
 17. **Secr.** na 1575 nr. 202 fol. 14 vo.
 18. Ter **Kuile**, Leiden en West. Rijnland, blz.5 1-52.
 19. **Secr.** na 1575, nr. 4842, bijlagen tres. **extraord.-** vestmeesters, nr. 98, dd. 13 febr. 1578.
 20. Oudh. Jb. VIII (1938/9) 83 e.v., alwaar reeds e.e.a. van het hier volgende. Deze raamtoren was geenszins een vestingtoren, maar de ingang tot het Raamland, aan het

einde van de Oosterlingenplaats. Zie de kaart van Lieftrinck uit 1574/8 (1744), waar merkwaardigerwijze de **Saaihal** (in tegenstelling tot de kaart bij Guicciardini) reeds de hoge torenbekroning draagt, misschien een soort van „voorwetenschap” van de tekenaar.

21. Burgemeestersdagboek A fol. 39 (29 jan. 1590). Het zoonkje moest boodschappen voor de stad doen (waardoor het hogere loon van een knecht bespaard werd) en voorts zou hij het ambacht leren. Aldaar ook zijn interessante instructie en de niet minder interessante inventaris van de stadstimmerwerf, ten dele privé eigendom van Pieter **Antho-**

nisz., die weer een deel van zijn vader had gekocht. Hij mag niet voor anderen werken. 22. Op 14 juni 1603 ontvangt de toenmaals 23-jarige Jan Pietersz, zoon van Pieter Anthonisz. (het jongetje dat in 1590 3 st. verdiende!) van stadswege de verklaring, dat zijn vader acht jaar voor de stad werkte als ordinaris gezworen meestertimmerman en bouwmeester en als zodanig veel goede bouwsels tot genoegen van de stad gemaakt had en dat de zoon bij de vader gewerkt had. (Burg. Dagb. B. fol. 26).

23. **Secr.** na 1575 nr. 4614 met zijn instructie. Burg. Dagb. A fol. 140 bevat op 23 febr. 1597 een opdracht voor aankoop van hout.

24. Dienstboek B fol. 262; idem C fol. 32.

25. Hij deed 20 sept. 1586 eed als landmeter van Rijnland (aant. Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, uit archief hoogheemraadschap van Rijnland); notarieel archief nr. 78 (not. Tetterode) nr. 146 van 17.3.1612: Gezworen lantmeter en dezer stede **staets-**mr. timmerman.

26. Gemeentearchief Leiden (o.m. kaartboek der kloosters) en Alg. Rijksarchief Den Haag (S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, Kastelen . . . in Rijnland, Leiden 1952, afb. 44).- Zie voor landmeters te Leiden: Jb. v. Leiden e.o. 1934, blz. 42 en 47.

27. Hij huwde 2 juli 1575 met Marytje Symonsdr. van Merwen (geb. ca. 1554.- Zie Trouwboek A fol. 5 vo; notarieel archief nr. 78 (not. Tetterode) nr. 146 (17. 3. 1612), alwaar ook de kinderen; Not. **arch.** nr. 289 (Angillis) nr. 83 (29. 6. 1620): Zij is 66 jaar. Zie voor de parentage Van Banchem de map personalia gem. **arch.** Leiden. Hij woonde evenals zijn weduwe en kinderen op de Nieuwe Rijn, dicht bij de **Nicolaas-**gracht. Zie voorts Bevolking 1581 fol. 19vo; Haardsteden 1606 fol. 335 vo; Oud **be-**lastingsboek B fol. 552; idem BB fol. 113; **Bonboek** Nicolaasgracht fol. 29 **vo.**- Gezien de leeftijd van Marytje zou zij een veel jongere (half?) zuster moeten zijn van Neeltje Symonsdr. {Van Merwen?}, de moeder van Symon Franst. van Merwen.

28. Notarieel **arch.** nr. 440 acte nr. 140 (19. 8. 1647): testament van Jan van Banchems zuster, Reymgen, gehuwd met **Dirc** Lenaertz. Keth.

29. Zijn dagloon wordt in 1608 verhoogd van 25 op 30 st. (Dienstb. D fol. 197: 19.6. 1608).

30. Geboren ca. 1581 (aant. Dozy: 18. 11. 1624, Jan van Banchem stadstimmerman 40 jaar; idem aug. 1617: 35 jaar. Hij was reeds in 1609, 1610 en 1619 onder de **roottrek-**kers, een college van vijf personen belast **met** het trekken van de rooilijnen, meestal samen- gesteld uit de stadstimmerman, ■ metselaar en ■ steenhouwer en enkele andere vaklieden.

31. **Orlers**, a.w. blz. 634, 658, 694.

32. Oudh. **Ib.** VII blz. 87.

33. **Driessen**, Openbare werken III, blz. 16.

34. Deze poort werd na de uitleg van 1659 verplaatst en werd toen de latere **Hogewoerds-**buitenpoort.

35. **Orlers**, a.w., blz. 658.

36. Geboren ca. 1578 (aant. Dozy). Hij was reeds in 1620 roottrekker.

37. Dienstboek 1 fol. 21 (23. 5. 1630); Aanneemboek A fol. 73, alwaar zijn instruc- tie van 6. 6. 1630.

38. Bijlagen rekening tres. extraord. 1578 nr. 100. Zijn loon bedroeg in 1590 18 st. per dag; 1591 20 st. en 1592 24 st. (Ter **Kuile**, Oudh. Jb. VII, blz. 84).

39. Dienstboek C fol. 146. Het overlijden van Den Dubbelden is niet te vinden. Wel is

- er in het comparitieboek van de weeskamer **5b** fol. 606, idem 6 fol. **1** vo sprake van zijn huisvrouw (niet weduwe) Neeltje Cornelisdr., die op 4 juni 1604 nieuwe voogden voor haar voorkinderen vraagt.
40. Dienstboek L fol. 2 1.
41. Oudh. Jb. VII, blz. 53 en 58.
42. Zij waren de zonen van de metselaar Cornelis Pieterst. ─ Hendrik werd **egboren** ca. 1573 (aam. Dozy), Willem in 1583 (aam. a.v.). Zij huwden met de dochters van Willem **Jansz.** de Munt., **respectievelijk op** 8. 1. 1593 en 28. 7. 1604. Willem noemde zich **toen** metselaar, maar wordt later steeds als steenhouwer vermeld. ─ Door hun omvangrijke huizenbezit in de nieuwe uitleg is het niet makkelijk met zekerheid te bepalen, waar zij werkelijk woonden. Hendrik waarschijnlijk ter plaatse van de latere Lakenhal (en dus niet in zijn ambtswoning), Willem in het huidige pand Oude Singel 72 (Zie echter Jb. v. Leiden e.o. 1907, blz. 67 e.v.).
43. D. F. Slothouwer, De paleizen van Frederik Hendrik, Leiden 1945, **blz.** 267, 29% 299.
44. Het loon van Den Dubbelden steeg van 18 op 24 st. per dag. Van Bilderbeek ontving aanvankelijk 25 st. Hij verzoekt in 1607 30 st. te mogen ontvangen (Dienstboek D fol. **128**), maar hij moet „**patientie**” hebben. Wel zal hij voor 1608 i. pl. v. f. **30.-** vergoeding voor huishuur **f. 60.-** per jaar ontvangen, evenwel weer niet als tegemoetkoming voor die huishuur (want daartoe is geen verplichting) maar voor extraordinair diensten. Het is een gunst, welke telkens verlengd moet worden. (Dienstboek E fol. **95**).- De timmerman vraagt ook verhoging. Van Bilderbeek vraagt 25 jaar later, in 1633, dus wanneer hij juist voor Frederik Hendrik werkt, opnieuw verhoging en wel vanwege de dure tijden (Secret. na 1575 nr. 190: A fol. 113 vo), namelijk 35 st. i. pl. v. het inmiddels tot 34 st. gestegen dagloon.
45. Rekening tres. ordinaris 1639 fol. 1366; reeds door Ter Kuile meegedeeld.
46. Secret. na 1575 nr. 5102.
47. Aanneemboek A fol. 200.
48. Burg. Dgb. A fol. 63. Verg. ook **Gerechtsdagb.** G fol. 4 (1608).
49. Dienstboek E fol. 158.
50. A. v., fol. 294.
- 5 1. Trouwboek G fol. 263.
52. Dienstboek E fol. 262.
53. Dienstboek F. fol. **122.-** De weduwe van Hendrik Jeroensz., **Marietje** Jansdr., hertrouwt 20 aug. 1620 met Evert Leendertsz., waarbij achter de naam Hendrik Jeroensz. het woord „**stads**” vóór steenhouwer is doorgehaald, waaruit weer moge blijken, dat deze positie wat onzeker was.
54. Ger. Dgb. **I** fol. 132 vo. Dienstboek F fol. 332.
55. **Burgem.** en Ger. Dgb. A fol. 194; Dienstboek H fol. 36, 113, 333.
56. Ger. Dgb. 0 fol. **2vo**; Dienstboek 1 fol. 170. Mogelijk was ook zijn gezondheid niet zo goed en vond hij in de schilderkunst een lichtere en gezondere bezigheid.
57. Trouwboek H fol. 193 vo.
58. Dienstboek L fol. **21.-** Zijn weduwe mag met de knechten en onder toezicht van haar vader het bedrijf voortzetten (Gildenarchieven nr. **1116**; Ger. Dgb. S fol. 259 vo, 31 maart 1639).
59. Dienstboek L fol. 104.
60. Vroedschapsboek S **fol.** 354-355 vo; Burg. en Ger. Dgb. Publieke zaken C fol. 176 e.v.- De vergissing t.a.v. de naam spruit mogelijk voort uit de naam van Abram **Aryens** Yselendoorn, die 22. 2. 1613, komend van Delft, poorter werd en in 1615 in het timmermansgilde werd opgenomen (Gildenarchieven nr. 1115).
61. Dienstboek K fol. 226. In Verkiezingen burgemeesteren A (**secret.** na 1575 nr. 154) wordt ter plaatse van de tres. extraordinaris vermeld, dat niemand in deze functie is benoemd, maar dat Van 's Gravesande met de titel van fabriek als zodanig optreedt.
62. **Terwen**, a.w. blz. 230-231.

63. Jb. Leiden e.o. 1965, blz.
64. **Terwen**, a.w., blz. 248.
65. **Aanneemboek B**. Hij ontving toen f. **400,-**.
66. Hoewel de stedebouwkundige voorbereidingen voor de verschillende **stadsuitbreidingen** (waarover het Leidse gemeentearchief vooral op het punt van grondkaarten teer belangwekkend materiaal bezit) door verschillende personen is onderzocht, wachten we nog steeds op een publicatie.
67. A. w., blz. 153-154.
68. Secret. na 1575 nr. 4615. Zie ook nr. 4610 met instructie voor de tres. **extraordinaris** met gelijke data.
69. Verkiezingen burgemeesters A fol. 91.
70. Dienstboek L fol. 21.
71. Aangenomen in het timmermansgilde 26 juli 1627 (Gildenarchieven nr. 1115). Benoemd 24. 9. 1639. Zie **Aanneemboek A**. fol. 201 vo. We ontmoeten hem herhaaldelijk vanwege verzoeken om hoger salaris. Met zijn vrouw en vijf kleine kinderen kan hij blijkbaar moeilijk rond komen. Boven zijn 30 st. **per dag krijgt** hii in 1646 nog f. **130,-** per jaar (**Aanneemboek B** fol. 2 vo, 29, **75vo**, **78**, 99). In-1656 (dus na **het** vertrek van Van 's Gravesande) zal hij het provenu van de spaanders niet meer genieten; deze zullen in het spaanderhok worden verzameld en vier maal per jaar worden verkocht.
72. A.w., blz. 248.
73. Zijn benoeming is splend gehouden. Voor 1642 zal hij f. **50,-** extra verdienen, maar over de opvolging wil men nog niet beslissen (**Aanneemboek A** fol. 225). Eindelijk op 24 december wordt hij bevorderd op advies van de fabriek (a. v. fol. 234 vo). Zie voor zijn instructie van 1639 en 1643 **secret**, na 1575 nr. **4632,-**. Andermaal 21. 10. 1645: Hij verdient niet meer dan Van Bilderbeek, die ook voor eigen rekening mocht werken; hij heeft veel werk gehad met de stadsuitbreiding en hij moet een vrouw en vijf kinderen onderhouden. Hem wordt f. 100 extra toegestaan (a. v. fol. 274 vo).
74. Dienstboek L. fol. 104; idem N fol. 349 vo; Register van de fabriek fol. 24 (**secret**, na 1575 nr. 4476).
75. G. A. C. Blok, Pieter Post (**1937**), blz. 40; J. A. Worp, De briefwisseling van Constantijn Huygens, V (Rijks geschiedkundige publicaties 28) 1916, blz. 228; **Slot-houwer**, a.w., blz. 359.
76. Ter Kuile, Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 47.
77. Ter Kuile, a.v., blz. 54.
78. LPVO 1994-1995, N **20001/2**.
79. De landmeter Claes Pietersz. van Noort, zoon van de stadsmetselaar, maakte hiervoor tekeningen (**Terwen**, a.w., blz. 225, ,noot 48).
80. **Aanneemboek B** fol. 254 vo.
81. A.v. fol. 255 vo. Dienstboek Q fol. 307: Beëdiging op ll. 3. 1662.
82. **Aanneemboek C** fol. 11 (12. 11. 1663) en fol. 70 (5.9. 1669).
83. Wii **snreken** de hoon **nir**, dat ir. T., I. **Terwen**, die o.m. voor de Van der **Helm-tentoonstelling** in het **museum De Lakenhal** (nov. 1952) al het materiaal betreffende deze bouwmeester heeft verzameld, dit nog eens tal publiceren.
84. **Aanneemboek C** fol. 110. Hij krijgt f. **10,-** en 16 st. per week en f. **100,-** per jaar, vrij wonen. In 1679 wordt hij weer voor drie jaar benoemd.
85. J. **Terwen** = De Loos in: Jaarb. v. Leiden e.o., 1952, 121-124; Secret. na 1575 nr. 5202 a; M. D. Ozinga, **Daniel Marot**, Amsterdam 1938, blz. 58.
86. Thieme-Becker deel 28, blz. 541-542; Kladnotulen burgem. en Gerecht 9 nov. 1689. Op een los blad in **Aanneemboek C** fol. 129 vo staat dat de toelage bij „**reglement** van mesnage” in 1704 ophield. Dit moet een bezuinigingsmaatregel van de Grote Vroedschap zijn geweest van 2 maart 1704, dat we verderop weer zullen tegenkomen, maar waar de bewaarde notulen over zwijgen.
87. Hij verdient f. **280,-** en mag zijn timmerwinkel voortzetten. = Dienstboek BB fol. 40 vo. **Aanneemboek C** fol. 183 vo.

88. Aanneemboek C fol. 87 (8. 4. 1670); Dienstboek S; Idem V fol. 128; **Aanneemboek D** fol. 15 (23. 9. 1715).
89. Requesten ambtenaren 23. 6. 1741.
90. Jb. Leiden e.o. 1948, blz. 147-152, alwaar zijn levensdata. Hij had een gelijknamige zoon, die opzichter was over de stadspuinvoerders.
91. Ter **Kuile**, Leiden en W. Rijnland, afb. 310. Ook maakte hij ontwerpen voor een houten tochtportaal in de Pieterskerk te Leiden: Bull. v. d. Kon. Ned. Oudh. Bond, 6de serie, jaarg. 17 (1964), blz. 298.
92. Jb. Leiden e.o. 1948, blz. 96 e.v. - Zie voorts register Leidse prentverzameling.
93. Archief Weeskamer, seclusie 0 Q fol. 85 vo.
94. LPVO 325 7, N. 3 17 10. - **Zie ook** register Leidse prentverzameling.
95. Jb. v. Leiden e.o. 1965, blz. 37-48.
96. Secret. na 1575 nr. 4619: Verzameling van alle instructies der vele stadswerklui met verdere wijzigingen, bijzonder leerzaam om te zien wie er allemaal werkzaam waren.
97. 28 april. Aanneemboek D fol. 243 en 243 vo; register van requesten C fol. 104.
98. Ook voor de Lange Houten Brug over het Galgewater (LPVO 1222, N. 8623) maakte hij een tekening.
99. Tan van Warendom was evenals zijn broer Andries, die we als architect van de zaal "van Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen kennen (Jb. Leiden e.o. 1956, blz. 156) een zoon van de uit Amsterdam afkomstige Jan van Warendorp. Hij liet zich 23 oktober 1739 inschrijven als student in de wiskunde. Begraven Pieterskerk 11-8 okt. 1800.
100. Secret. na 1575 nr. 4511. - Ook in de 17de eeuw wilde men reeds **bezuinigen** (secret. a.v. nr. 45 12, 45 14).
101. **Daniel** van Alphen (Van **Mieris**, a.w. 111, Bijvoegsel 48*) vermeldt de vroegere fabriek niet en heeft blijkbaar geen weet meer van de periode vóór 1655. Het volgend jaar werd te Haarlem ook een nieuwe instructie opgesteld (secret. na 1575 nr. 4618).
102. Van Alphen a.v.
103. G. **Morre**, a.w., jaargang 1920.
104. Zie zijn instructie in: Instructies van gebeneficeerden A, d.d. 17. 10. 1768.
105. Secret. na 1575, nr. 5174. - Incidenteel werd voorheen ook reeds gedrukt.
106. LPVO 2075, N. 20233.
107. Molhuysen, Bronnen VI, blz. 121, 130, 262. - In 1784 werd hij uit het album studiosorum geschrapt, omdat hij zich weliswaar wiskundige noemt, maar dit vak niet doceert.
108. Zie Album studiosorum en Molhuysen, a.w. - Instructies van gebeneficeerden A.
109. Secret. na 1575 nr. 5098. - In 1795 was Quirijn Blanken 2de fabriek, in 1801 J. B. Groote.
110. Requesten ambtenaren. -Ulje overleed 17. 2. 1810, oud 76 jaar.
111. Secret. na 1575 nr. 4531.
112. A. v. nr. 4617. - Het vergelijken van al deze elkaar opvolgende instructies, ook met die van andere steden, vereist een studie **apart**.
113. Ir. G. L. Driessen in: Jb. v. Leiden e.o. 1931, blz. 1 e.v.
114. **Verg.** bijv. voor Friesland C. Boschma over Thomas Romein in: **OPUS** Musivum, blz. 439-467.
115. Zie noot 113. Aldaar ook de namen der volgende directeuren van Gemeentewerken.

ILLUSTRATIES

- Afb. 1. De Stadstimmerwerf te Leiden omstreeks 1780. Tekening in kleur door J. Timmermans. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 20663.
- Afb. 2. **Arent** van 's-Gravezande met vrouw en kind. Foto naar een schilderij door B. Fabritius (in Rijksmuseum, Amsterdam). Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 5 1120.